

Узарваная мастацкая свядомасць: верш Якуба Коласа “Ворагам”

У эпіграфі да рамана “Па кім звоніць звон”, прысвечанага падзеям Грамадзянскай вайны ў Іспаніі, Э.Хемінгуэй прывёў радкі з англійскага паэта Джона Дона: “Ні адзін чалавек не ўяўляе сабой самастойны востраў, кожны з’яўляецца часткай кантынента, часткай сушы...” [7, с. 5]. Мастацкі вобраз вострава або выспы, звязанай з агульным цэлым – з кантынентам, як метафара чалавека, даволі вядомы. Гэты вобраз часам выкарыстоўваецца ў рознага віду творчых працах і даследаваннях. Звернемся да яго, каб працягнуць ланцуг метафар.

Наступная метафара – мора або акіян (у А. Пушкіна “акіян-мора”), што амывае востраў або выспу. Вобраз мора-акіяна можа разглядацца як метафара мастацкай свядомасці, што непарыўна звязана з чалавекам (востравам або выспай) і мае тую ці іншую форму ўзаемадзеяння з яго біялагічнай, фізічнай прыродай. Старажытныя грэкі адрознівалі 50 станаў мора. У міфічнага старога Пратэя 50 дачок і кожная з іх увасабляе пэўны стан марской паверхні. Самая прыгожая – Галатэя – суадносілася з раўняткай, гладкай, як люстэрка, і як пэстэрка, чыстай марской гладдзю. Мабыць, такі стан згарманізаванай мастацкай свядомасці адлюстраваны ў вядомых радках паэта: “Мой родны кут! Як ты мне мілы...”

Немагчыма пералічыць усё 50 станаў акіяна-мора. Але мы можам прыгадаць самыя характэрныя. Менавіта іх узгадвае А. Пушкін у “Казцы пра рыбака і рыбку”. Перад намі наяўнасць градацыі станаў ад лёгкага хвалявання да стану лютасці, раз’юшанасці, узарванасці. І кожнаму з гэтых станаў, дзякуючы асацыіруем са станамі мастацкай свядомасці, можна знайсці свае адпаведнікі-вобразы ў творчасці Я. Коласа.

“Видит, – море слегка разыгралось...” [4] – у гэткім стане паэт піша пераважна пра хатнія клопаты сям’і, у гаспадарцы ў паэме “Новая зямля”, аб жыцці беларускага селяніна: “Дрэнна маё жыцце, / Ўсё ідзе не ў лад, / І крычаць мне ўсюды: / “Асадзі назад!” [3, с. 88].

Наступны стан градацыі дадзены як важная рэмарка: “(Помуцілося сине море)” [4] – і звычайны клопат селяніна-гаспадара парушаны: “Вось мяне і пасадзілі, / Каб сялян не бунтаваў; / Мяне білі і судзілі, / Па “участках” валачылі, / А цяпер сюды папаў... Хоць навіслі густа хмары, / Хоць на змор мяне бяруць, – / Не! Мяне не справяць кары, / Толькі злосці паддадуць!” [3, с. 131–132].

Зноў як рэмарка пададзены вобраз мора, якое пачынае хваляванне – “(Не спокойно синее море)” [4]. І пачынаюцца большыя хваляванні паэта, які адзначае горасны стан, у якім знаходзіцца прыгнечаны беларус: “Што за думкі – не згадаю: / Цьмяна іх гаворка. / Адно толькі добра знаю: / Горка людзям, горка” [3, с. 166].

І, як папярэджанне, гучаць наступныя радкі рускага паэта: “(Почернело синее море)”, а потым надалей: “Вот идет он к синему морю, / Видит, на море черная буря: / Так и вздулись сердитые волны, / Так и ходят, так воем и воют” [4]...

Верш Я. Коласа “Ворагам” напісаны 2.12.1916. Самы разгар ваенных дзеянняў. Снежань. За сталом у змрочным пакоі сядзіць чалавек і ўглядаецца ў заіндзевелае вакно. Ён абхапіў голаў рукамі і спрабуе нешта ўбачыць за вакном. На двары разыгралася мяцеліца і лютка цямнее. А “на море черная буря”. І чалавек углядаецца і бачыць, як пад знішчальным агнём гінуць людзі, шмат, шмат людзей. Як уздымаецца горкі дым над папялішчам. Як побач з расцерзанымі целама і недзе наўздалёк ляжаць маленькія трупікі. І паўсюль, і паўсюль крыжы. Крыжы ў полі, пад лесам, у вёсках. Галава чалавека раскалваецца ад болю, грудзі сціскаюцца ад нянавісці і – жалю. Чалавек бярэ ў рукі аловак і пачынае пісаць: “І бег народ, бы ў час паморку, / Закрыўшы вочы, ў белы свет, / І толькі дым уздымаўся горкі, / Крыжы аначалі іх след. // А колькі нашых дзетак мілых / Па тых шляхах вайны ляжыць. / Пануе ціш на іх магілах, / І край разбураны маўчыць” [3, 1, с. 390]...

І ўсё грамчэй і грамчэй паўстаюць і не даюць спакою пытанні: за што? колькі? ці можна?... “За што лілася кроў людская? / За што гібеў і гінуў люд? / Гібеў набытак усяго краю / І пакаленняў гінуў труд?”

Гэты твор беларускага паэта напісаны пад уражаннем гістарычных падзеяў і прысвечаны Вялікай вайне, і тым самым напраму звязаны з многімі іншымі творама пісьменнікаў розных народаў і стагоддзяў. Гэта сувязь пралягае як па эпічным, апакадальным характары твора, звязаным з падзеямі вайны, так і – у найбольшай ступені – па лірычным сваім напаўненні, абумоўленай той бурай – усплескам, узрывам – пачуццяў, якія фарміруюць мастацкі свет твора і з’яўляюцца адбіткам мастацкай свядомасці пісьменніка. Свядомасці чалавека, якая ўзарваная смяротнай небяспекай для ўсіх, жахлівымі відовішчамі смерці, што разгулялася на вялізным піры-баляванні з яго пачварнымі, шматтысячнымі, шматмільённымі ахвярапрынашэннямі, якія прынесены на алтар

еўрапейскай вайны каінамі, забойцамі, катамі, калі выкарыстаць вобразы паэта... Таму так блізкі гэты твор іншым творам пра войны, што вяліся на зямлі з даўніх часоў; таму так запамінальны яго вобразы, якія паўтараюцца, як узнаўляюцца чалавечыя ахвярапрынашэнні на вогнішчы спапяляльных войнаў; таму так абуральна гучаць пытанні і такі недаравальны, патрабавальны адказ на іх...

У ІV ст.да н.э.грэкі вялі барацьбу за незалежнасць. Але яна была страчана ў выніку вайны Грэцыі з Філіпам Македонскім, які захапіў некалькі гарадоў на Фракійскім узбярэжжы. Супраць Філіпа выступіў Дэмасфен. Восем яго абвінаваўчых прамоў названы “філіпікамі”. Выкрывальніцкія прамовы – філіпікі – Дэмасфена мелі надзвычай вялікую эмацыйную сілу, магутную напружанасць. У іх было шмат пералікаў, пытанняў і ўскліцанняў, рытарычных зваротаў. Кожнае слова выкарыстоўвалася надзвычай дакладна, а канкрэтнасць яго ўжывання падкрэслівала своеасаблівае метафары.

Па сутнасці верш Я. Коласа мае ўсе прыкметы “філіпікі”, як сэнсава-вобразныя, так і лексіка-сінтаксічныя, са шматлікімі пералікамі, пытаннямі і ўскліцаннямі. “За што лілася кроў людская? / За што гібеў і гінуў люд? / Гібеў набытак усяго крок / І пакаленняў гінуў труд?.. / І вы цяпер рукамі ката / Гатовы зголу дараваць? / Але ці можна у вас брата, / Скажэце, каіны, прызнаць?.. / Не вы дасце народам свята, / Не вам пажар вайны заліць! / Дык рукі грэч, забойцы, каты! / Не вам аб згодзе гаварыць!” [3, 1, с. 390].

Яшчэ адзін папярэдняк Коласа па сіле і выразнасці ўзарванай мастацкай свядомасці – гэта Гамлет Шэкспіра. Гамлет з яго пытаннямі, звернутымі ці да сябе, ці да ўсяго свету: “Пытанне: быць альбо не быць? Што лепей, / Што разумней: альбо цярпець удары, / Каменні, стрэлы яраснага лёсу, / Альбо узброіцца на мора крыўд / І знішчыць іх змаганнем. / Смерць і сон – / Адно і тое ж...” [7, с. 197] (пер. Ю. Гаўрука); з пытаннямі-плачамі, што прагучалі як выклік лёсу і самому сабе.

Такім плачам-выклікам становіцца і верш Я. Коласа. Па сіле ўзарванай мастацкай свядомасці ён у пэўным сэнсе роўнаватасны шэкспіраўскаму. У англійскага гуманіста пытанні звернутыя да асобнага чалавека, імі вымяраецца даўжыня магчымых выпрабаванняў і сіла трывання, здольнасць процістаяць віхурам лёсу і прыняць незваротнае рашэнне. У беларускага гуманіста ў яго вершы “Ворагам” пытанні адрасаваныя не толькі ворагам, як пазначана ў назве верша. Яны

адрасаваныя найперш людзям беларускага краю, тым, хто пралівае сваю кроў, тым, хто гіне і чые дзеці аказаліся ў смяротнай небяспецы. Гэтыя пытанні заклікаюць да дзеяння, да рашучага супраціву, да выразнага ўсведамлення, хто ёсць сябар і хто вораг, каб аб'яднаўшыся скінуць навалач з беларускай зямлі. І ў гэтым – у скіраванасці пытанняў ці да прыватна чалавечага ці да агульналюдскага – і захоўваецца кардынальнае адрозненне коласаўскага звароту ад шэкспіраўскага пытання-плачу.

Матыў рамантыкі вайны выступае скразным у творах названых аўтараў, паколькі быў адным з эпізодаў іх жыццёвых лёсаў. Гэты матыў узнікаў як вынік афіцыйнай прапаганды, калі сцвярджалася, што вайна «свяшчэнная» і вядзецца дзеля інтарэсаў «айчыны», што гэта сродак маральнага і духоўнага ачышчэння грамадства, магчымасць самарэалізацыі, самасцвярджэння, здабывання ўласнай славы і гонару. Прыгадаем словы героя М. Гарэцкага пра захопленне навабранцаў георгіеўскімі крыжамі. Але і лейтэнант Генры ў Хемінгуэя, і Лявон Задума з часам пачынаюць разумець, што на самай справе адбываецца на вайне: «Дык у чым жа праўдзівае геройства і чым шмат пад гэтымі крыжамі герояў?.. На сучаснай вайне – усе героі, ці лепей кажучы, няма герояў, а ёсць болей ці меней дысцыплінаванае бядла» [1, с. 190].

Але пытанні не спыніліся. Ні ў адну вайну, ні ў другую. Вялікая энергетычная напружанасць тэксту ўзнікае дзякуючы пытанням, якія награвашчаваюцца, звязваюцца між сабой у ланцугі, удакладняюць адно другое, дадаюць новыя факты да тых, што выклікаюць узрушанасць, абурэнне. Асэнсаванне гістарычнага факта, падзеі пачынаецца, калі чалавек здольны фармуляваць пытанні, якія пашыраюць веданне аб прадмеце, дазваляюць паглыбіцца ў яго сутнасць, далучыць да вядомага наоў убачанае, цяпер народжанае. Пошукі адказу і сам адказ многавектарныя. Яны могуць вывесці ў самую сутнасць праблемы або здарэння, прыадчыніць яго сапраўдныя прычыны і карані. Другія адказы прытуманьваюць карціну падзеі, уводзяць ад яго сапраўдных вытокаў, выдаюць уяўнае за бачанае, падменьваюць паняцці. Пісьменнікі-рэалісты, тых, каго мы называем класікамі, былі здольныя пранікнуць у самыя першавытокі рэчаў, дакладнасцю свайго пытання раскрыць сутнасць з'явы ці глыбіню пачуццяў. І даць адказ, які ў канчатковым выглядзе можа стаць прысудам, прысудам чалавека, прысудам будучыні таму і тым, хто вырашае свае драпежніцкія праблемы за кошт іншых, за кошт многіх другіх лёсаў, жыццяў, краін.

У рамане “На Заходнім фронце без перамен” Э.М. Рэмарк, асэнсоўваючы вопыт Першай сусветнай вайны і ўдзел у ёй прадстаўнікоў сваёй нацыі, задае пытанні ад імя свайго героя-салдата Паўля Боймера: “...навошта мы тут? Каб абараняць сваю айчыну. Але французы таксама знаходзяцца тут дзеля таго, каб абараняць сваю айчыну. Так хто ж правы?..” [6, с. 67]. У рамане “Час жыць і час памерці” Э.М. Рэмарк, асэнсоўваючы вопыт Другой сусветнай вайны і ўдзел у ёй прадстаўнікоў сваёй нацыі, піша ад імя героя-салдата Грэбера: “Я буду цяпер саўдзельнікам, так?...Але скажыце, з чаго пачынаецца саўдзельніцтва?.. З якой хвіліны тое, што прынята лічыць геройствам, ставіцца забойствам? Калі перастаеш верыць, што яно апраўдана? Або што яно пераследуе разумную мэту? Дзе тут мяжа?... Значыць, кожны павінен вырашаць яго сам?”[5, с. 254].

Я.Колас сядзіць, абхапіўшы голаў рукамі, а ў галаве нястрымана б’юцца пытанні. Адзінае выйсце – запісаць, сфармуляваць, даць канчатковае выйсце гэтым пытанням: “За што?..?” У іншых яго вершах пытанні паўтараюцца, награвашчваюцца адно на другое, ідуць няспынай чарадой: “Божа мой! Калі паўстане / Ёсвеце згода тая?... Божа мой! Калі ўціхне / Гэта трасяніна?! Бляскам сонца калі ўспыхне / Годнасці часіна?” [3, 1, с. 373], “Год мой новы! Скажы / Што будзе са мною?” [3, 1, с. 377], “Чым жа новы год спаткае? / Ці адіхне бура тая? / Чым парадзе ён нас?” [3, 1, с. 378], “Эх, за што? Ну, за што, адкажэце вы мне, / Я павінен другіх зніштажаць / Ці калечыць сябе ў гэтай дзікай вайне / І пад кулі свой лоб падстаўляць?” [3, 1, с. 331], “І ўсё супачыне, / Спазнае час свой. / А людзям ці будзе спакой?” [3, 1, с. 382], “Дзе ж вы, дзе, браты сяляне, / Што нідзе вас не чужаць?”[3, 1, с. 383]... І адзін з найбольш магчымых і дакладных адказаў нясе ў сябе ўсю глыбіню і трагічнага разлому, што адбыўся паміж чалавекам і светам, паміж адным чалавекам і другім, паміж народамі, у самім чалавеку – унутры яго ўзарванай свядомасці: “Ці пабіты, ці ў палоне, / Ці скалечаны ў вайне” [3, 1, с. 383].

Сусветная літаратура пра Вялікую вайну і тое, што працуе на вайну(у экспрэсіяністаў) стала “літаратурай або мастацтвам крыку”. Серыя карцін “Крык” (1893–1910 гг.) нарвежскага мастака Эдварда Мунка адлюстравала рэакцыю чалавека на “бязмежны крык, якім наскрозь была прасякнута прырода” і якія ён пісаў, каб пазбавіцца ад крыку, які гучаў у яго душы [9]. Карціны лічацца правазвесцем крывавага XX ст.

Экспрэсіянісцкую драму ў нямецкай літаратуры таксама называюць “крык-драмай”. Можна прыгадаць такі прыклад з драмы Георга Кайзера “Газ” (пра падзеі на заводах, якія вырабляюць газ): “Сына маці раздавіў узрыў! Каго забіў агонь? Майго сына?... Маё дзіця?... Я – маці, і стагнаць я не хачу! Мой крык застыў у мяне на вуснах, і не выкрыкнуць мне яго!... Мой сын зноў са мной. Ці не ён гэта бушуе ў маёй крыві? Ці не ён цярае мой язык і зрывае з яго крык... Навошта ён прынёс ахвяру, імя якой – маці? Навошта ссохла яго цела...? Навошта вылізалі іх языкі полымя? Навошта?... Навошта?...” [2, с. 79].

Крык “За што? Навошта?...” ляціць праз усе стагоддзі войнаў і катаклізмаў, калі крывавыя рукі ўзняліся над людзьмі, што мараць пра мір і жыццё на роднай зямлі.

Але – “Пануе ціш на іх магілах, / І край разбураны маўчыць”...

Але паэт крычыць на поўны голас, таму што вайна разарвала на кавалкі не толькі цела яго краіны. Яна разарвала і кавалкі і яго ўнутраны свет. Крык на поўны голас – вось што такое верш Я. Коласа “Ворагам”. У гэтым крыку прарываецца і гучыць наймацнейшая сіла паэтавага абурэння: “Не вы дасце народам свята, / Не вам пажар вайны заліць! / Дык рукі прэч, забойцы, каты! / Не вам аб годзе гаварыць!”

Глыбока выцсненае, але не зніжчанае прарываецца і ва ўсю сілу гучыць пытанне: хто яны, ворагі, і ворагамі чаго і каго яны з’яўляюцца. Кажуць, што ніхто не забыў. Але не менш значным з’яўляецца і другая палова выразу-запавету: і нішто не забыта.

І зноў паўстаюць і становяцца актуальнымі пытанні, зададзеныя Коласам-прарокам.

І зноў ажывае і гучыць у іх бязмерная сіла абурэння...

Літаратура:

1. Гарэцкі, М. Выбраныя творы: у 2 т. / М. Гарэцкі. – Мінск: Маст. літ. – Т. 2. – 480 с.
2. Кайзер, Г. Газ / Г. Кайзер // Зарубежная літаратура XX в. : Хрестоматія / Сост. В.М. Тимофеева, И.В. Шабловская, Б.П. Мицкевич. – Минск : изд-во «Университетское», 1985. – С. 77–86.
3. Колас, Я. Збор твораў : у 7 т. / Я. Колас ; рэдкал.: П. Броўка [і інш.]. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1952. – 7 т.
4. Пушкин, А. Сказка о рыбаке и рыбке // <http://rvb.ru/pushkin/01text/03fables/01fables/0799.htm>
5. Ремарк, Э. М. Время жить и время умирать : Роман / Э.М. Ремарк. – Мінск: Вышэйш. шк., 1981. – 287 с.

6. Ремарк, Э. М. На западном фронте без перемен. Возвращение / Э. М. Ремарк.– Минск: Вышэйш. шк., 1982.– 380 с.
7. Хемінгуэй, Э. Па кім звоніць званок: Раман / Э. Хемінгуэй; Пер. з англ. В. Небышынца. — Мн.: Маст. літ., 1991.
8. Шэкспір, У. Санеты. Трагедыі : пер. з англ. / У. Шэкспір ; уклад., прадм. і камент. В. Небышынца. – Мінск : Маст. літ., 1989.– 479 с.
9. <http://opisanie-kartin.com/opisanie-kartiny-edvarda-munka-krik/>

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ